

श्रीभद्र शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र

सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको

एम्.ए. दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको

प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

विश्वराज खनाल

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर

२०६६

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली एम्.ए. शैक्षिक (२०६०/०६२) दोस्रो वर्षका विद्यार्थी विश्वराज खनालले श्रीभद्र शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । उहाँको शोधकार्यसँग म सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति: २०६६/०४/३२

.....

(प्रा.डा. ब्रतराज आचार्य)

शोधनिर्देशक

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,

कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय,
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय,
नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत विश्वविद्यालय क्याम्पस कीर्तिपुर नेपाली केन्द्रीय विभागका छात्र विश्वराज खनालले त्रि.वि. स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) मा नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि गर्नुभएको श्रीभद्र शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

१. विभागीय प्रमुख, प्रा.राजेन्द्र सुवेदी

२. शोधनिर्देशक, प्रा.डा. व्रतराज आचार्य

.....

३. बाह्य परीक्षक, डा. तुलसीप्रसाद भट्टराई

मिति: २०६६/०५/०३

कृतज्ञताज्ञापन

नेपाली राजनीति र साहित्यजगतका चर्चित व्यक्तित्वको रूपमा रहेका दिवङ्गत श्रीभद्र शर्माप्रति हार्दिक श्रद्धाञ्जलि अर्पण गर्दछु । श्रीभद्र शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको पूर्णाङ्गी अध्ययन नभएको परिप्रेक्ष्यमा तयार पारिएको 'श्रीभद्र शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन' शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रले उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका सबै पक्षहरूलाई समेटेटी राजनीतिक, साहित्यिक तथा अन्य गरिमामय योगदानलाई सर्वव्यापी प्रस्तुति दिने कुरामा म विश्वस्त छु । प्रस्तुत शोधपत्रलाई पूर्व स्वीकृति प्रदान गर्ने र शोध शीर्षक छनौट गर्ने क्रममा म जटिल स्वास्थ्य समस्याका कारण नर्भिक अस्पताल थापाथलीको सघन उपचार कक्ष (I.C.U) मा रहेका समयमा मेरो समस्या र विनम्र अनुरोधलाई आत्मसात गरी श्रद्धेय गुरु प्रा. डा. ब्रतराज आचार्यले गर्नुभएको अतुलनीय सहयोगको म यस घडीमा पुनः स्मरण गरेको छु । यस शोधपत्र तयारीका क्रममा उहाँबाट प्राप्त प्राज्ञिक परामर्श एवम् विद्वतापूर्ण निर्देशन र प्रेरणा तथा सन्दर्भ सामग्री समेतको सहयोगले मलाई थप अध्ययन तथा अनुसन्धानका लागि हौसला प्रदान गरेको हो । शोधपत्र निर्माणका लागि श्रद्धेय गुरु प्रा. राजेन्द्र सुवेदीको प्राज्ञिक परामर्श र आवश्यक सूचनाले यसलाई पूर्णता दिन महत्त्वपूर्ण सहयोग मिलेको छ । मेरो जटिल स्वास्थ्य अवस्थाका कारण पूर्व निवेदनका आधारमा ढिलै भए पनि प्रस्तुत गरिएको शोध प्रस्तावलाई स्वीकृति प्रदान गरी मेरो पीडानुभूति श्रद्धेय गुरु प्रा. घनश्याम कँडेलले गरिदिनु भएको हो । श्रद्धेय गुरुवर प्रा. केशव सुवेदी, प्रा.डा. महादेव अवस्थी, प्रा.डा. मोतीलाल पराजुली, उप प्रा. सुकुम शर्मालगायतबाट महत्त्वपूर्ण परामर्श र सद्भाव प्राप्त गरेका हुँ । ७८ वर्ष र ७६ वर्षका वृद्ध अवस्थामा समेत मलाई यस अवस्थासम्म त्याइपुऱ्याउन मेरा श्रद्धेय बुबा शिवराज खनाल र आमा ओवाकान्ती खनालको अतुलनीय र अवर्णनीय योगदान रहेको छ । मेरा श्रद्धेय काका उप प्रा. श्यामप्रसाद खनालले शोधपत्र तयार गर्न गर्नुभएको प्राज्ञिक परामर्श र सहयोग पनि त्यत्तिकै उल्लेखनीय छ । यस घडीमा म उहाँहरू सबैप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । अति व्यस्त समयका बीचमा पनि सूचना र सामग्री सङ्कलनको क्रममा समय मिलाई सहयोग गर्नुभएका कीर्तिनिधि विष्ट, राजेश्वर देवकोटा, उमाभद्र खनाल, रामचन्द्र शर्मा पौडेल, रामचन्द्र पौडेल, गोविन्दराज जोशी , रामचन्द्र पोखेल, रघुनाथ पौडेल, गोविन्द अधिकारी, मोतीकुमार श्रेष्ठ, बुद्धिकुमार बतास, वनमाली शर्मा, उपेन्द्र खनाल, भानु प्रतिष्ठान (२०६०) चन्द्रावती उच्च मा.वि. तनहुँ, जयतु संस्कृतम् (२०५५), कोटेश्वर क्याम्पस, टङ्कप्रसाद आचार्य स्मृति प्रतिष्ठान, ट्रान्सपरेन्सी इन्टर नेशनल नेपाल, प्रभाश्री फाउन्डेसन, नेपाली काँग्रेस केन्द्रीय कार्यालय, डा. आरती शाह र श्रीभद्र शर्माका पुस्तक कृतिहरू र आवश्यक सूचना उपलब्ध गराउनु हुने अजयभद्र खनाल र रश्मी खनालप्रति म हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधकार्यका क्रममा मलाई सल्लाह, समय र हौसला प्रदान गरी सहयोग गरेकी मेरी श्रीमती शान्ता खनाल र छोरीहरू सदीक्षा र सुरक्षालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस क्रममा सहयोग गर्नु भएका मेरा मित्रहरू बाबुराम लम्साल, खिमबहादुर खत्री, दिलीपकुमार ढकाल, जगदीश गैरे, थानेश्वर पाण्डे, अशोक थापा, विष्णु ज्ञवाली,

दीपक रेग्मी, विष्णु पाण्डे 'क' , विष्णु पाण्डे 'ख' लगायत र श्रीकृष्ण उ.मा.वि. पुटार, तनहूँलाई धन्यवाद टक्रयाउँदछुं ।
शोधपत्रलाई टङ्कन गरी सहयोग गर्ने क्रिएटिभ कम्प्युटर सेवा नयाँबजार, कीर्तिपुर पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

अन्त्यमा म यस शोधपत्रलाई समुचित मूल्याङ्कनका लागि नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर मार्फत् त्रि.वि.परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय बल्खु समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

विश्वराज खनाल

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि.वि. कीर्तिपुर, काठमाडौँ

विषयसूची

पृष्ठ

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधार्थीको नाम	१
१.३ शोधप्रयोजन	१
१.४ विषयपरिचय	१
१.५ समस्याकथन	३
१.६ शोधकार्यको उद्देश्य	३
१.७ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.८ शोधकार्यको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता	५
१.९ शोधकार्यको सीमाङ्कन	६
१.१० शोधविधि	६
१.११ शोधपत्रको रूपरेखा	७

दोस्रो परिच्छेद

श्रीभद्र शर्माको जीवनीको रूपरेखा

२. पूर्वकथन	९
२.१ पारिवारिक पृष्ठभूमि र पितापुर्खा	९
२.२ जन्म र नामकरण	१०
२.३ बाल्यकाल	१०
२.४ किशोर तथा युवावस्था	११
२.५ शिक्षादीक्षा	१२
२.६ विवाह र दाम्पत्य जीवन	१४
२.७ राजनीतिक जीवन	१४
२.७.१ राजनीतिक चेतनाको विकास	१५
२.७.२ नेपाली काँग्रेसको सक्रिय सदस्य	१६
२.७.३ २००७ सालको क्रान्तिमा योगदान	१८
२.७.४ नेपाली काँग्रेसको सङ्गठन विस्तार एवम् सुदृढीकरण (२००७ देखि २०१५)	२०
२.७.५ २०१५ सालको संसदीय निर्वाचनमा उमेदवारी	२३
२.७.६ नेपाली काँग्रेसको महामन्त्री	२३
२.७.७ २०१७ सालदेखि २०२८ सालसम्मको राजनीतिक जीवन	२४

२.७.८ पञ्चायत प्रवेशको पृष्ठभूमि र पञ्चायती राजनीति प्रारम्भ	२५
२.७.९ पञ्चायती राजनीतिमा सक्रियता	२६
२.७.१० बहुदलका निम्ति सक्रियता र २०४६ सालपछिको राजनीतिक जीवन	२९
२.८ जेलजीवन र गिरफ्तारी	३२
२.९ आर्थिक अवस्था	३३
२.१० सामाजिक जीवन र कार्यहरू	३५
२.११ व्यक्तिगत रुचि र स्वभाव	४०
२.१२ जीवनदर्शन	४२
२.१३ भ्रमण	४४
२.१४ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव	४६
२.१५ सम्मान तथा पुरस्कार	४८
२.१६ पत्नीवियोग तथा देहावसन	४९

तेस्रो परिच्छेद

श्रीभद्र शर्माको व्यक्तित्व तथा कृतित्व

३.१ श्रीभद्र शर्माको व्यक्तित्व	५२
३.१.१ निजी व्यक्तित्व	५२
३.२ पारिवारिक व्यक्तित्व	५३

३.३ सामाजिक व्यक्तित्व	५४
३.४ सम्पादक तथा प्रकाशक व्यक्तित्वहरू	५९
३.५ राजनीतिक व्यक्तित्व	५९
३.५.१ नेपाली काँग्रेसको नेता व्यक्तित्व	६१
३.५.२ सांसद व्यक्तित्व	६२
३.५.३ पञ्चायती राजनीतिक व्यक्तित्व	६३
३.५.४ २०४६ सालपछिको राजनीतिक व्यक्तित्व	६५
३.६ क्रान्तिकारी तथा सुधारक व्यक्तित्व	६६
३.७ धार्मिक/आध्यात्मिक व्यक्तित्व	६७
३.८ राजनीतिक चिन्तक व्यक्तित्व	६८
३.९ श्रीभद्र शर्माको कृतित्व	७०
३.९.१ साहित्य यात्रा र चरण विभाजन	७०
३.९.२ साहित्यिक व्यक्तित्व	७४
३.९.२.१ संस्मरणकार व्यक्तित्व	७४
३.९.२.२ कथाकार	७५
३.९.२.३ कवि व्यक्तित्व	७५
३.९.२.४ समालोचक व्यक्तित्व	७६

३.९.३ अनुवादक व्यक्तित्व ७७

३.१० जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यिक रचनाको अन्तःसम्बन्ध ७८

चौथो परिच्छेद

श्रीभद्र शर्माको साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन

४.१ श्रीभद्र शर्माको गद्य साहित्यिक कृतिको अध्ययन ८०

४.१.१ श्रीभद्र शर्माको संस्मरण रचनाहरूको अध्ययन ८१

४.१.१.१ जयतु संस्कृतम् आन्दोलनः एक संस्मरण (२०५४) ८२

४.१.१.२ बीपीसँगका केही संस्मरण (२०४७) ८९

४.१.१.३ मेरो मनाङ यात्रा (२०६०) १००

४.१.१.४ सम्झनाका फूलहरू (२०६४) ११०

४.१.१.५ आफैतिर फर्केर हेर्दा (अप्रकाशित) १२८

४.१.१.६ श्रीभद्र शर्माका फुटकर संस्मरण कृतिहरू १५१

४.१.२ श्रीभद्र शर्माको समालोचना कृतिको अध्ययन १५३

४.१.२.१ 'भानुभक्तले कलम किन चलाए ?' (२०६२) को अध्ययन १५४

४.१.२.२ श्रीभद्र शर्माका फुटकर समालोचनाको अध्ययन १६१

४.२ श्रीभद्र शर्माको कथाकृतिको अध्ययन १६३

४.२.१ 'छोरो रोइरहेकै थियो' कथाको अध्ययन १६४

४.२.२ श्रीभद्र शर्माको कविता कृतिको अध्ययन	१६५
४.३.१ विनोद उत्तरमाला (२०५९) (समस्यापूर्ति काव्य) को अध्ययन	१६६
४.३.२ श्रीभद्र शर्माको फुटकर कविता कृतिको अध्ययन	१७०
४.३ श्रीभद्र शर्माको नेपाली पद्यानुवाद कृतिहरूको अध्ययन	
४.३.१ 'श्रीमद् भागवद् गीता समच्छन्दी नेपाली अनुवाद' (२०६४) को अध्ययन	१७५
४.३.२ श्रीदुर्गासप्तशती-चण्डी (नेपाली पद्यानुवाद २०४९) को अध्ययन	१८१
४.३.३ रति र काम (२०६४) कृतिको अध्ययन	१८२
४.४ श्रीभद्र शर्माको कृतित्वको मूल्याङ्कन	१८४

परिच्छेद - पाँच

उपसंहार	१८७
सन्दर्भसामग्री सूची	१९२
परिशिष्ट	

सङ्क्षेपीकरण सूची

अनु.	-	अनुवादक
उ. मा.वि.	-	उच्च माध्यमिक विद्यालय
उप प्रा.	-	उपप्राध्यापक
एम्. ए.	-	मास्टर्स अफ आर्ट्स
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	-	दोस्रो संस्करण
नि.मा.वि.	-	निम्नमाध्यमिक विद्यालय
ने.का.	-	नेपाली काँग्रेस
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
प्रा.	-	प्राध्यापक
गो.प.	-	गोरखापत्र
प्रा.डा.	-	प्राध्यापक डाक्टर
पृ.	-	पृष्ठ
मा.वि.	-	माध्यमिक विद्यालय
वि.सं.	-	विक्रम संवत्
सम्पा.	-	सम्पादक